

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

ΒΙΒΛΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.671](https://doi.org/10.12681/mnimon.671)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε. (1998). ΒΙΒΛΙΟΛΟΓΙΑ. *Μνήμων*, 20, 161–167. <https://doi.org/10.12681/mnimon.671>

ΒΙΒΛΙΟΛΟΓΙΑ

Η τιμητική πρόσκληση των οργανωτών του Διημέρου μας* ήταν μια πρόκληση να ξανασκεφθώ και να απαντήσω στο ερώτημα, που διατυπώνεται από αυτούς που με παρακολουθούν να ερευνώ τις μικρές μαρτυρίες, κάποτε τα ασημένια ίχνη των ανθρωπίνων βουλήσεων και ενεργειών, ενώ δηλώνω ότι με ενδιαφέρουν μείζονα ζητήματα στο πλαίσιο της πολιτισμικής ιστορίας: ιστορία των ιδεών, ιστορία των νοοτροπιών και ενδιαμέσες, ιστορία του βιβλίου. Ας μη θεωρηθούν όσα θα πω εξ αρχής απολογητικά, αφού ιχνηλατούν, νομίζω, την προσπάθεια να κατανοηθούν οι μεθοδολογικοί βηματισμοί της δουλειάς μας, με το ερώτημα-ζεύγμα που βάζει ο τίτλος του Διημέρου μας.

Λέγοντας ιστορία του βιβλίου ας σκεφτόμαστε ότι αντικείμενό της μπορούν να είναι όλες οι διαδικασίες από τη συγγραφή ως την εκτύπωση, την αναπαραγωγή σε περισσότερα αντίτυπα του κειμένου με κάποιο μέσο, τη διακίνηση και τη διάδοση του βιβλίου και τέλος τη χρήση του από το αναγνωστικό κοινό, που προσδιορίζει την τύχη του κάθε βιβλίου, όχι μόνο την ώρα της κυκλοφορίας του αλλά ως τη στιγμή που μιλάμε, ανιχνεύοντας τεκμήρια για τη δεξίωσή του.

---

* Το κείμενο δημοσιεύεται όπως διαβάστηκε στο Διήμερο *Μικροϊστορία-Ιστορία: Συμπληρωματικό ή αντιθετικό ζεύγμα*; 12-15 Φεβρουαρίου 1998, της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη. Τα περισσότερα από τα αναφερόμενα παραδείγματα έχω επεξεργαστεί στα δημοσιεύματά μου: «Σχόλιο στη "δεύτερη" έκδοση της Εγκυκλοπαίδειας του Πατούσα, 1710», *Μνήμων* 7 (1978-79) 134-155. — «Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου ΚΝΕ/ΕΙΕ*, Αθήνα 1982, σ. 283-293. — «Βιβλιολογικά Α'», *Μνήμων* 8 (1980-82) 337-369. — «Η βιβλιοθήκη των εντύπων της μονής Μεγίστης Λαύρας του 'Αθω», *Μνήμων* 11 (1987) 83-122. Λίγες μέρες ύστερα από το Διήμερο κυκλοφόρησε το λαμπρό έργο του Φίλιππου Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-φυλλάδια. Τόμος πρώτος 1801-1818*, Αθήνα, Ε.Α.Ι.Α., 1997. Δύο κείμενά μου δημοσιεύτηκαν με αυτή την ευκαιρία: «Η βιβλιογραφία ως ιστορία του βιβλίου», εφ. *Η Αυγή*, 15 Μαρτίου 1998 και «Βιβλιογραφία και ιστορία του βιβλίου», εφ. *Η Εποχή*, 10 Μαΐου 1998, ενώ ένα συμπήλημα από τα δύο κείμενα, δημοσιεύτηκε στο περ. *Φιλολογική*, αρ. 63 (1998) 56-57.

Αυτά τα κοινότυπα νομίζω ότι μας έφεραν στο νου πολλές από τις παραμέτρους, που εξετάζει ο ιστορικός του βιβλίου, που φυσικά έχει ανάγκη και τα κατακτημένα άλλων κλάδων της πολιτισμικής ιστορίας σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Και ακόμη έχει ανάγκη τις αυστηρές μεθόδους αυτών των κλάδων, ιδιαίτερα όταν επεξεργάζεται ποιοτικά στοιχεία, για να μη μένει στις συνηθισμένες επιφανειακές προσεγγίσεις.

Θα μείνω απόψε σε δύο από τα βασικά εργαλεία της βιβλιολογίας: πρώτο, την περιγραφή μιας έκδοσης ως μονάδας της γενικής-εθνικής βιβλιογραφίας και δεύτερο, την περιγραφή του συγκεκριμένου χρησιμοποιημένου αντιτύπου βιβλίου.

Η περιγραφή της έκδοσης δίνει τα ακριβή τυπικά στοιχεία του τίτλου και του συγγραφέα, του κολοφώνα, του σχήματος, του αριθμού των φύλλων ή των σελίδων, του χαρακτήρα των τυπογραφικών στοιχείων, της ποιότητας και προέλευσης του χαρτιού, των στοιχείων για τη στάχωση, τη σειρά των τυπογραφικών φύλλων, το τράβηγμα και την τιμή. Δίνει στοιχεία και για τα περιεχόμενα του βιβλίου και την ιστορία του που συνοδεύεται από βιβλιογραφικές ενδείξεις. Η ανάγκη να σημειωθούν και οι βιβλιοθήκες, όπου αντίτυπά τους φυλάσσονται, απαντιέται με τη σημείωση των βιβλιοθηκών, συνήθως χωρίς αυτοψία των εντύπων. Όταν οι αυτοψίες πραγματοποιούνται και είναι ενόψει των περιγραφών και όπου χρειάζεται με σύγκριση αντιτύπων, αναδεικνύονται διαφορές που συνδέονται κυρίως με τις διαδικασίες της εκδοτικής παραγωγής οι οποίες χαρακτήρισαν την προβιομηχανική τυπογραφία, χωρίς να εκλείψουν στη βιομηχανική, ενώ στην ηλεκτρονική οι αποκλίσεις εγγίζουν τα όρια του κανόνα και δεν ξέρω αν μπορεί και αν πρέπει να αναζητηθούν μηχανισμοί για την αντίχρευση και καταγραφή τους.

Όλη αυτή η περιγραφή φθάνει συχνά τα όρια της συνολικής ιστορίας μιας έκδοσης και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ανορθόδοξη βιβλιογραφία. Σκοπεύει να δώσει τον ιδεατό τύπο της έκδοσης. Αν μια έκδοση παρουσιάζει μορφικές παραλλαγές, στο ίδιο τράβηγμα εννοείται, και ο βιβλιογράφος δεν τις επισημάνει στην περιγραφή, χάνονται στοιχεία για την έκδοση, τα οποία μπορεί να μη μαρτυρούνται από καμία άλλη πηγή. Στοιχεία σημαντικά καθεαυτά πολλές φορές, αλλά και μάρτυρες πρακτικών που ακολουθήθηκαν και επομένως έχουν ευρύτερη σημασία.

Όλα αυτά προϋποθέτουν τη σοφία του βιβλιογράφου και δεν είναι συχνά αρκετές οι βοηθητικές γνώσεις από την ιστορία του βιβλίου, της βιβλιοδεσίας ή του χαρτιού. Ίσως για τον βιβλιογράφο αποδεικνύονται πολυτιμότερες οι σχολαστικές και αυστηρές μέθοδοι της κωδικολογίας και της παλαιογραφίας καθώς και η σύνολη εμπειρία της καταλογογράφησης των χειρογράφων κωδίκων.

Από την ενότητα, βιβλιογραφική περιγραφή, διάλεξα να σας παρουσιάσω τέσσερα παραδείγματα, που αποτελούν περιπτώσεις ενός γενικότερου φαινομέ-

νου στο χώρο της βιβλιοπαραγωγής, το οποίο ο Φίλιππος Ηλιού ονόμασε τεχνικό εκσυγχρονισμό. Οι τυπογράφοι που είχαν στην αποθήκη τους αδιάθετα σώματα βιβλίων, δικά τους, ή προηγούμενων τυπογράφων, έβρισκαν τρόπους να τα παρουσιάσουν σαν καινούρια, ελκυστικότερα ίσως και πάντως λιγότερο απωθητικά, για να διευκολυνθούν στη διάθεσή τους. Να σημειώσω ότι το φαινόμενο δεν είναι μόνο ελληνικό και με διαφορετικά μεγέθη απαντάται ως τις μέρες μας.

Η τετράτομη *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική*, ανθολόγιο αρχαίων και μεταγενέστερων κειμένων του Ιωάννη Πατούσα, καθηγητή στη Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας, τυπώθηκε το 1710 στη Βενετία. Από τότε και ως το 1839 γνώρισε τουλάχιστο είκοσι εκδόσεις και επιβίωσε παρ' όλη την κριτική και τα νεότερα ανθολόγια που εκδόθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα και αργότερα, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Στην αφετηρία του το βιβλίο φαίνεται να σκόνταψε. Αν κρίνουμε από τρία αντίτυπα του βιβλίου που εντοπίστηκαν, στα οποία ο τίτλος του βιβλίου και τα εισαγωγικά κείμενα έχουν αλλάξει, για να εξαφανιστεί το όνομα του συγγραφέα, του χορηγού και των άλλων συντελεστών. Ο τυπογράφος, ο τόπος και η χρονολογία έκδοσης δεν άλλαξαν, όπως φυσικά και το όλο σώμα του βιβλίου. Οι αλλαγές αυτές συνδέθηκαν με την κορύφωση των θρησκευτικών διενέξεων μεταξύ ορθόδοξων και των φιλοσενωτικών του Μελέτιου Τυπάλδου, μητροπολίτη Φιλαδελφείας - Βενετίας, που έφθασαν ως την καταδίκη από το Πατριαρχείο του Μελέτιου και των μαθητών του. Ανάμεσά τους και ο Ιωάννης Πατούσας και οι άλλοι συντελεστές της *Εγκυκλοπαιδείας*, πρωταγωνιστές μιας άνησης πνευματικής γύρω από το Φλαγγινιανό και την ποιητική συλλογή *Άνθη Ευλαβείας* (1708). Οι μαθητές διασκορπίζονται, ο Πατούσας πεθαίνει το 1712 και τον επόμενο χρόνο ο Μελέτιος. Το βιβλίο των «αιρετικών» για να κυκλοφορήσει στην Ανατολή έπρεπε να υποστεί τις αλλαγές που περιγράψαμε. Η μία έκδοση απόκτησε δύο τίτλους, το τράβηγμα και ο αριθμός των αντιτύπων, έμεινε ο ίδιος, όσο μπορούμε να ξέρουμε για την ώρα. Στον κατάλογο του τυπογράφου του 1720 το βιβλίο αναγράφεται χωρίς συγγραφέα. Από το 1744, στη β' έκδοση, το όνομα του συγγραφέα είναι στη θέση του.

Το 1788 κλείνει η τυπογραφία Σάρου-Βόρτολη στη Βενετία. Αδιάθετα αντίτυπα λειτουργικών βιβλίων της τυπογραφίας αυτής περνούν στα χέρια άλλων τυπογράφων, του Γλυκή και του Θεοδοσίου. Παρόλο που εκείνοι έχουν τις δικές τους εκδόσεις λειτουργικών βιβλίων ξανατυπώνουν από το πρώτο δσέλιδο, το φύλλο τίτλου και το αντίστοιχο 4ο φύλλο (σελ. 7 και 8) με τα πιο ταιριαστά στοιχεία και πανομοιότυπη σελιδοποίηση και κυκλοφορούν τα «εκσυγχρονισμένα» αντίτυπα στην αγορά, προχρονολογημένα, ακόμη και 15 χρόνια.

Το 1820 κλείνει και η τυπογραφία Θεοδοσίου στη Βενετία, όπως βεβαιώνουν οι πηγές. Εκείνο το χρόνο, ανάμεσα στα τελευταία της βιβλία είναι και η Κωνσταντινιάς, περιγραφή της Κωνσταντινούπολης, του αρχιεπισκόπου Σινά

και μετέπειτα οικουμενικού πατριάρχη Κωνσταντίου του Βυζαντίου. Το βιβλίο εκδόθηκε, με χρηματοδότηση του συγγραφέα στη σειρά των εκδόσεων του Συστήματος των Ελλήνων Εμπόρων της Κωνσταντινούπολης, που διευθύνονταν από τον Μιχαήλ Βασιλείου. Είναι έργο που εκφράζει προωθημένες ιδέες του διαφωτισμού και έχει έντονο αντιτουρκικό χαρακτήρα. Του ίδιου βιβλίου γνωρίζαμε και άλλη έκδοση του 1824 με το όνομα του ίδιου τυπογραφείου αλλά με ψευδώνυμο του συγγραφέα και χωρίς το όνομα του Εμπορικού Συστήματος και του Μ. Βασιλείου. Η έκδοση αυτή ανάγκαζε τους ιστορικούς της τυπογραφίας, ως τις μέρες μας, να παρατείνουν τη δράση της τυπογραφίας για τέσσερα χρόνια μετά το κλείσιμό της για να στεγάσει αυτή την έκδοση. Η εξέταση του ζητήματος από κοντά έδειξε ότι η έκδοση του 1820 και η ψευδο-έκδοση του 1824 έχουν το ίδιο σώμα βιβλίου πλην του φύλλου τίτλου, που για την έκδοση του 1824 τυπώθηκε σε άλλο χαρτί, μάλλον τουρκικής προέλευσης και με τυπογραφικά στοιχεία ίσως του Πατριαρχικού Τυπογραφείου. Τα ιστορικά γεγονότα της εποχής μπορούν να δώσουν μια εξήγηση. Ο Μιχαήλ Βασιλείου, μέσω Οδησού, κατευθύνθηκε στο Αιγαίο και τελικά στην Τεργέστη ενώ η βιογραφία του Κωνσταντίου αναφέρει: «Επί της τρομεράς καταιγίδος του 1821, τρώμω συσχεθίς ο Κωνστάντιος, αναχωρήσας εκ του μετοχίου αυτού [Σιναϊτικού Κωνσταντινουπόλεως] απήλθεν εις την νήσον Αντιγόνου, ένθα κεκρυμμένω όντι, απέστειλεν η Βρετανική Πρεσβεία τον γέροντα Σαπέρ, Α' Διερμηνέα αυτής, ειπείν αυτώ ίνα μη φοβήται. Ούτως ουν ενθαρρυνθείς μετά την πρώτην του κινδύνου ορμήν, περιώρισεν αύθις εκυτόν επί τινα έτη εις το εν Αντιγόνου ησυχαστήριον αυτού, ενασχολούμενος με τας συνήθεις φιλολογικάς εργασίας».

Ίσως άνθρωποι του Κωνσταντίου ή του «Συστήματος των εμπόρων» ή και των δύο, τύπωσαν το καινούριο φύλλο τίτλου στην Κωνσταντινούπολη και αφού έκοψαν το αντίστοιχο της βενετικής έκδοσης το κόλλησαν. Με τον νέο του τίτλο θα κυκλοφορήσει το βιβλίο στην Ανατολή αλλά και στη Δύση και θα ανατυπωθεί στην Κωνσταντινούπολη το 1844 με τον ίδιο τίτλο του 1824: «Συνταχθείσα παρά ανδρός φιλόλογου και φιλαρχαιολόγου».

Η συντήρηση του ανώνυμου βιβλίου του 1824 και στην έκδοση του 1844 έκανε να ξεχαστεί η έκδοση του 1820, που ήταν επώνυμη. Έτσι ο βιογράφος του Κωνσταντίου μπορούσε εύκολα να σημειώνει: «[...] μετά τοσαύτης ταπεινοφροσύνης τα πάντα έπραττεν [...]. Δείξεις δε σαφής τα συγγράμματα αυτού, άπερ ανωνύμως επέγραφεν εκδιδούς [...]. Ανωνύμως πάντοτε εξέδισε τα πολλά και γενναία έργα της διανοίας αυτού· και όμως τις ου γινώσκει και ου θαυμάζει τον ανώνυμον συγγραφέα της Κωνσταντινιάδος και των Αιγυπτιακών, και τοσούτων άλλων αρχαιολογικών και θεολογικών αυτού πραγματειών και διατριβών;».

Να σημειώσουμε ότι η πρόσφατη φωτομηχανική ανατύπωση του βιβλίου (1979) έγινε από την «πληρέστερη» ψευδοέκδοση.

Το τελευταίο παράδειγμα είναι βενετο-ελληνικού ενδιαφέροντος. Το 1770 αρχίζει να κυκλοφορεί στη Βενετία το 14τομο έργο *Storia della guerra presente*. Πρόκειται για ένα έργο ανώνυμο που προσγράφηκε στον Domenico Caminer και εκδόθηκε για να ιστορήσει τον εν εξελίξει μεγάλο ευρωπαϊκό πόλεμο, που εμείς τον ονομάζουμε πρώτο ρωσοτουρκικό. Το έργο, παρ' όλη την καλή υποδοχή του, είχε την τύχη των βιβλίων που αναφέρονται στα σύγχρονα γεγονότα: όταν παρέλθει η επικαιρότητα τα ξεχνά και το αγοραστικό κοινό. Έτσι ο βενετός τυπογράφος την επομένη της ολοκλήρωσης του έργου ή και πριν ακόμη ολοκληρωθεί, τύπωσε με χρονολογία 1776, άλλα φύλλα τίτλου, αφού ο πόλεμος δεν ήταν πια presente αλλά ultime. Δεν γνωρίζουμε τι επιτυχία είχε ο τεχνητός εκσυγχρονισμός του ιταλικού αυτού βιβλίου, το οποίο είναι εν μέρει πηγή για το σημαντικό συμπλήρωμα *Ιστορία του παρόντος πολέμου*, του οποίου εκδόθηκαν 5 τόμοι το 1770, και ο 6ος το 1773. Οι πρόχειρες και από δεύτερο χέρι προσεγγίσεις των δύο έργων ξεχωριστά ή συγκριτικά, συσσωρεύσε σωστά και λαθεμένα στοιχεία, σε ένα πλέγμα, που οι αντιφάσεις του αντιμετωπίζονται κάθε φορά με τη σιωπή ή τη φαντασία. Το έργο του Caminer αναφέρεται σε γεγονότα από το 1768 ως το 1774 και επομένως δεν ήταν δυνατό να εκδοθεί, όλο, το 1770, αλλά σταδιακά ως το 1776. Το ελληνικό έργο δεν είναι όλο συμπλήρωμα του Σπυρίδωνος Παπαδοπούλου, που υπογράφει μόνο τους δύο πρώτους τόμους. Το προλογικό κείμενο του Βολταίρου δεν το προσέθεσε ο Παπαδόπουλος, αφού υπήρχε και στο ιταλικό πρότυπο. Μόνο οι δύο πρώτοι τόμοι του Παπαδόπουλου έχουν πηγή τους τέσσερις πρώτους τόμους του Caminer. Οι υπόλοιποι τέσσερις ελληνικοί τόμοι είναι συμπλήρωμα ανώνυμου, με μικρότερες φιλοδοξίες, ίσως για να ανταποκριθεί στις πραγματικές, μικρές ανάγκες πληροφόρησης του ελληνικού κοινού. Πηγή του είναι η ετήσια έκδοση, από το 1730 ως το 1810, που κυκλοφορούσε στη Βενετία με τον τίτλο *Storia dell'anno*, των ετών 1769-1772.

Είναι καιρός να περάσουμε και στην περιγραφή του συγκεκριμένου χρησιμοποιημένου αντιτύπου. Μέρимνά μας η επισήμανση και η μεταγραφή κάθε ίχνους χρήσης του. Ακόμα και της αχρηστίας του: ένα βιβλίο άκοπο είναι μια μαρτυρία. Ας δούμε τρία παραδείγματα.

Σε αθωνική μονή φυλάσσεται αντίτυπο συνοπτικής ιστορίας της Παλαιάς Διαθήκης που εκδόθηκε στη Δύση το 1543. Τα σύντομα κείμενά του είναι σε λατινική και γαλλική γλώσσα, ενώ σε κάθε σελίδα υπάρχουν χαρακτηριστικά με σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη που οφείλονται στον Holbein. Πρώτος κάτοχος του βιβλίου ήταν ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας - Βενετίας Γαβριήλ Σεβήρος (1577-1616), γνωστός λόγιος με πλούσια βιβλιοθήκη. Στα περιθώρια του βιβλίου ο Σεβήρος σημείωσε παραπομπές στην έκδοση των εβδομήκοντα. Ο δεύτερος κάτοχος του βιβλίου είναι ο Ευθύμιος Ιερομόναχος ο ζωγράφος, πα-

λαιός μοναχός της Μεγίστης Λαύρας του Άθω: ο Μανόλης Χατζηδάκης εντόπισε τρίπτυχα του 17ου αιώνα με την υπογραφή του στο Άγιο Όρος και στην Αθήνα. Ο ζωγράφος σημείωσε στα περιθώρια του βιβλίου αποσπάσματα από την Παλαιά Διαθήκη, που θα μπορούσαν να είναι επιγραφές στις εικόνες. Να σημειώσουμε, για την ώρα, ότι η αναζήτηση πηγών της μεταβυζαντινής τέχνης στα δυτικά χαρακτηριστικά επεκτείνεται και στα εικονογραφημένα βιβλία.

Έχω παλαιότερα μελετήσει το θέμα της δυσπιστίας των ορθοδόξων στο έντυπο βιβλίο, επειδή, έστω και από ελληνικά τυπογραφεία, τυπωνόταν στη Δύση, βασιζόμενος κυρίως στα σημειώματα των αναγνωστών, κυρίως ιερωμένων, που αποτύπωναν τα συμπεράσματά τους από τη σύγκριση, του κατ' αρχήν ύποπτου εντύπου με το αυθεντικό, γι' αυτούς, χειρόγραφο. Σημειώνει ο Κύριλλος Λαυριώτης (λόγιος μοναχός του β' μισού του 18ου αι. στη Μεγίστη Λαύρα) πάνω στο βιβλίο *Λειτουργία των Αγίων Πατέρων* του 1560: «Πολλά, καταπολλά οι διαβολόφραγκοι παρέφθειραν τας τρεις ταύτας λειτουργίας, ανάθεμά τους τρεις χιλιάκις και αιωνίως».

Θα κλείσω την απαρίθμηση των παραδειγμάτων με την εμπειρία μου από την αναζήτηση των προτύπων της εξάτομης χρονογραφίας του Ιωάννη Στάνου, Βενετία 1767. Κύρια πηγή του έργου οι τόμοι της *Βυζαντίδος* στην έκδοση της Βενετίας του 1729. Η συγκριτική εργασία είχε την τύχη να γίνεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη και από το αντίτυπο της *Βυζαντίδος* που χρησιμοποίησε και ο Στάνος. Για τα γεγονότα του 15ου αιώνα ο Στάνος χρησιμοποιεί ως πηγή τον Δούκα. Στο σημείο, που πρέπει να γράψει για τη Σύνοδο Φεράρας - Φλωρεντίας, εγκαταλείπει ξαφνικά τον Δούκα. Αναζητώντας την πηγή του γι' αυτή την περιγραφή, κατέφυγα στην έκδοση του Φρατζή στην ίδια σειρά. Το κείμενο υπάρχει μόνο σε λατινική μετάφραση κι όμως ο Στάνος αυτό το κείμενο χρησιμοποίησε καθώς η ορθοδοξία του Φρατζή ήταν δεδομένη, ενώ του Δούκα τα φιλοδυτικά αισθήματα μπορούσαν να τον προδώσουν. Σημείωσε λοιπόν την προτίμησή του, στο περιθώριο της μεγάλης σελίδας και παράφρασε το κείμενο για το δικό του χρονογραφικό συμπλήμα.

Με αυτά τα παραδείγματα θέλησα να δείξω το εργαστήριο του ιστορικού του βιβλίου, που είναι υποχρεωμένος να ξεσκεπάζει αυτές τις μικρές μαρτυρίες και να τις αναλύει εξονυχιστικά για να τον οδηγήσουν στα πραγματικά επιμέρους στοιχεία και στα γεγονότα που καθόρισαν συμπεριφορές και μηχανισμούς της συγγραφής, παραγωγής, διάδοσης και ανάγνωσης του βιβλίου. Για την ιστορία του βιβλίου, φυσικά, δεν φτάνουν αυτά. Υπάρχουν τα βιβλία και οι καλύτερες ή λιγότερο καλές βιβλιογραφίες τους. Υπάρχουν κάποτε και τα στοιχεία, που μας επιτρέπουν στατιστικές προσεγγίσεις. Και ακόμη οι διηγηματικές και αρχειακές πηγές.

Αυτή η πηγή, που λείπει, και πρέπει να «στοιχειοθετηθεί», όχι ως ενιαία

ή σειριακή, αλλά κατεξοχήν εκτατική, περιπτωσιακή και αποσπασματική, αποτελείται από τις μαρτυρίες τις καθημερινές, τις ειδικές και περιπτωσιακές, που μπορούν να προβληθούν και να φωτίσουν τις συνθήκες της καθημερινής εργασίας και τους μηχανισμούς, μέσα στους οποίους παράγεται και ζει το βιβλίο.

Κάτι από όλα αυτά ίσως βρεθεί δρόμος να ξεφύγει από τις αναλυτικές μελέτες και τα άρθρα στα ειδικά περιοδικά και ίσως μπορέσει να ζωογονήσει τα ογκώδη συνθετικά βιβλία με τον αέρα της κάποτε ζώσας πραγματικότητας του παρελθόντος, όπως αυτή μπόρεσε συμπυκνωμένα και κρυπτογραφικά να μαρτυρηθεί στα άλλως «ασήμαντα» παραδείγματα που σας παρουσίασα.